

Küreselleşme Sürecinde İstanbul'un Kültürel Dönüşümü

Zeki ÇOŞKUN*

Özet

İstanbul, ulus-devlet'in kuruluşuyla kaybettiği "saltanat"ı, küreselleşme'yle birlikte yeniden kazanmış görünmektedir. 20. yüzyıl başlarında siyasal ve kültürel yönden devletçe adeta sırt çevrilen kent, 21. yüzyıl itibarıyla birçok yönden yeniden ve fiilen *başkent* konumuna yükselmektedir. Bu çok yönlü niteliksel dönüşümde, kültür ve kültür endüstrisi lokomotif rolünü üstlenmektedir.

İstanbul için sıklıkla kullanılan "imparatorluklar başkenti" sıfatı, M.S. 4. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine uzanan 1600 yılı işaret etmektedir. Bununla birlikte kentin "modern zamanlar" boyunca dış dünyadaki imgesi, "eski dünya/zaman kalıntısı"dır. Oryantalist ağırlıklı bu algı, dışarıda olduğu kadar içeride de benimsenip yeniden üretilmiş, içselleşmiştir.

Türkiye'de ekonomi politikalarının yeniden biçimlendiği 1980'li yıllardan itibaren İstanbul, uluslararası sermayenin, markaların, iletişim – tanıtım, yayın kuruluşlarının adeta üssü haline gelmiştir. Bu süreçle birlikte, kent yaşamında uluslararası boyuttaki kültür – sanat etkinlikleri giderek artan yoğunlukta öne çıkmıştır. İKSV tarafından düzenlenen Uluslararası İstanbul Bienali'nin başlangıçtan (1987) beri konuk ettiği sanatçılar ve yapıtlarla birlikte İstanbul'u özellikle sergilemesi, sunması bu noktada dikkat çekicidir.

Aynı şekilde sinemadan edebiyata, müzikten gösteri sanatlarına farklı ürünlerde, yayınlarda kentin 2000'lerde, uluslararası ölçekte, kendisine daha fazla yer bulduğu gözlenmektedir.

Tüm bunların uzantısında kentin imgesi de hızla değişime uğramaktadır. "Eski dünya/zaman kalıntısı" yerini büyük ölçüde "dünya kenti – küresel kent"e bırakmaktadır. Amerikan haber dergisi Newsweek, *Cool İstanbul* başlığıyla kapak konusu yaptığı şehrin "tam bir Rönesans yaşadığını" belirtmektedir. Birbiri ardına açılan yeni sanat galerileri ve kurumları, Türk sanatçı, yazar, müzisyenlerin uluslararası alanda etkilerinin artışı bu rönesansın göstergeleri olarak anılmaktadır.

Kültür/sanat alanındaki küreselleşme, İstanbul'u yeniden "başkent" konumuna taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kent, küresel kent, kültür, kültür endüstri, kültürel dönüşüm, küreselleşme

The Cultural Transformation of Istanbul in the Globalisation Age

Abstract

Istanbul seems to gain the "saltanate" which she had lost with the foundation of nation state back again with globalisation now. The city that was abandoned by the state socially and culturally at the beginning of the 20th century, is now elevated to the capital position practically. Culture and cultural industry plays the major role in this multi sided, qualitative transformation. Istanbul had been the "Capital of Empires" for 1600 years - starting from the 4th century AD till the first quarter of the 20th century. After that, along with the "modern times" Istanbul had always an image of the "remainder of the old world and times". This orientalist perception has been identified and generated in Turkey as much as it has been in the outer world. Istanbul

* Yrd.Doç.Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi, zekicoskun@gmail.com

has become a base for international capital, various trademarks ,communication and publication institutes since 1980's during which the policies of economy in Turkey were being rebuilt with the globalisation trend in the world. International activities in arts and culture began to show up with an increasing rate. International Istanbul Biennial ,organised by IKSv,exhibiting Istanbul herself as a city since 1987 is remarkable. The city finds herself an important role relatively in literature, music and performing arts on the international stage in 2000's. Thus , the image of the city changes to "world city- global city "from the old concept of " remainder of the old world and times". Newsweek points out that Istanbul has been passing through an age of "renaissance " in the cover article "Cool Istanbul". The new art galleries and institutions, the increasing effect of the Turkish artists, authors and musicians in the international arena are the perfect signs of this "renaissance " the magazine indicates.The globalisation in the arts and culture arena carries Istanbul into a 'capital ' position again.

Key Words: City, global city, culture, cultural industry, cultural transformation, globalisation

İstanbul, ulus-devlet'in kuruluşuyla kaybettiği "saltanat"ı, küreselleşme'yle birlikte yeniden kazanmış görünmektedir. 20. yüzyıl başlarında siyasal ve kültürel yönden devletçe adeta sırt çevrilen kent, 21. yüzyıl itibarıyla birçok yönden yeniden ve fiilen *başkent* konumuna yükselmektedir. Bu çok yönlü niteliksel dönüşümde kültür ve kültür endüstrisi lokomotif rolünü üstlenmektedir.

Yakın döneme değin İstanbul, temel olarak iki yönüyle öne çıkarılmakta idi: Tarih ve coğrafya.

İlki, artık var olmayan, geçmişe ait konuma vurgu yapar: *İstanbul, imparatorluklar başkentidir.*

İkincisi ise insanların etkinliği-eylemiyle gerçekleşen değil, doğal-fiziksel yapıdan gelen özelliğe işaret eder: İstanbul, yeryüzünde iki kıtanın birleştiği, kesiştiği tek kenttir.

Her iki tez de "*kültürel bileşim*" söylemini beraberinde getirmektedir: Bizans'tan Osmanlı'ya, Avrupa'dan Asya'ya, Batı'dan Doğu'ya uzanan köprü!¹

Tarihsel ve coğrafi konuma işaret eden vurgu, şehir için asli olarak geçmişiyile, bugünün dünyasında karşılık yaratma anlamına gelmektedir. Oysa son on yıldır İstanbul'a dair yapılan atf ve nitelendirmelerde şimdiki zamana dair konumlama, onun şu anda var olan hali öne çıkmaktadır: *Dünya kenti, küresel kent, marka kent, nihayet "cool city"!*²

Amerikan haber dergisi Newsweek, *Cool Istanbul* başlığıyla kapak konusu yaptığı şehrin "tam bir rönesans yaşadığını" belirtmektedir: "Batılılaşma çabasıyla geçen onlarca yılın ardından İstanbul modern kimliğini yeniden keşfederek ihtişamını yeniden inşa ediyor. Avrupalı ya da değil... İstanbul dünyanın en cool şehirlerinden biri."

Türk ressam, yapımcı, modacı, müzisyen ve yazarların dünya ölçeğinde etkilerini duyurduğunu belirten dergi, İstanbul'un 2000'lerde yaşadığı rönesansın merkezi –kalbi- olarak Beyoğlu'nu işaret etmektedir. Galerİst, Platform, İstanbul Modern gibi sanat kurumlarının artışının rastlantı olmadığını belirtmektedir.

"Yıllar süren ekonomik krizler ve askeri yönetimlerin ardından İstanbul, yeni oluşumlarıyla Avrupa'nın en büyük metropollerinden birine dönüşmüştür."

Newsweek'in de işaret ettiği üzere kültür-sanat alanında belirgin bir görünürlük kazanan dönüşümün başlıca evrelerini hızla anımsayalım.

2006 yılında Nobel Edebiyat Ödülü Orhan Pamuk'a verilirken gerekçe olarak yazarın "Kentinin [İstanbul'un-ZC] melankolik ruhunun izlerini sürerken kültürlerin birbiriyle çatışması ve örülmesi için yeni simgeler bulan" yaklaşımına vurgu yapılmıştır. Unutmayalım ki, Yazarın

¹ Tüm bunlarla birlikte, özellikle 20. yüzyıl sonlarına doğru –1990'larda- Samuel Huntington tarafından ortaya atılan ve hayli yaygın tartışma konusu olan *Uygurluklar Çatışması* teziyle yaygınlık kazanan *kültürler –ve dinler- arası diyalog* söylemi içinde İstanbul, tam da tarih ve coğrafyasından gelen özelliğiyle üç semavi dinin bir arada yaşadığı merkez olarak öne çıkmıştır.

² Bkz: Newsweek, 28/08/2005 tarihli sayısı, Rana Foroohar, "Turkish delight" / *The Observer*, 27/08/2006, Vanessa Able "Cool Istanbul"

ödül öncesinde yayınlanan son kitabı, kişisel tarihiyle şehri birlikte konu ettiği *İstanbul – Hatıralar ve Şehir*'dir. (Aralık 2003).³

2005'te gerçekleştirilen 8. Uluslararası İstanbul Bienali, ana tema olarak İstanbul'u konu almıştır. 13. Bienal, kamusal alanı ana tema olarak belirlerken yine İstanbul odaklı kentsel dönüşüm politika ve uygulamalarından yola çıkmaktaydı (2013).

Öte yandan, ilki 2006'da artistanbul adıyla düzenlenen çağdaş sanat fuarı, izleyen yıllarda *Contemporary Istanbul* adını alarak kurumsallaşmıştır. Yerli galeri ve kurumlar yanında, yabancı katılımcıların da yer aldığı fuar, uluslararası nitelik kazanmıştır.

Dünyanın önde gelen iki büyük müzayede kuruluşu *Christie's* ve *Sotheby's* 2009'dan itibaren açtıkları temsilciliklerle İstanbul'u faaliyet alanlarına dahil etmişlerdir. Bu kuruluşların koleksiyonlarında, Londra ve diğer merkezlerdeki etkinliklerinde Türkiyeli sanatçıların yapıtlarına artan oranlarda yer verdikleri gözlemlenmektedir.

Aynı evrede uluslararası alanda İstanbul, farklı sanat türleri ve kültürel etkinliklerle giderek daha yaygın olarak gündeme gelmektedir. Örneğe, Hollywood ve Avrupa sineması gözünü İstanbul'a çevirmiştir. Şehir 1999-2012 döneminde 9 ayrı filmin çekim mekânı olmuştur.

Almanya'da yaşayan yönetmen Fatih Akin, 2004 tarihli *Duvara Karşı* filmiyle Berlin Film Festivali ve Avrupa Film Festivali En İyi Film Ödülü başta olmak üzere birçok ödül aldıktan sonra 2005'te yarı belgesel *Crossing the Bridge* filmi çekmiştir (*İstanbul Hatırası: Köprüyü Geçmek*). Film, İstanbul'da icra edilen farklı müzik türleri, bunların birbirleriyle ilişkileri üzerinden kültürel, toplumsal, siyasal karşılıklarıyla kent/kültür belgeseli niteliğindedir.

Mustafa Ziyalan-Amy Spangler editörlüğünde 2008'de New York'ta yayınlanan *İstanbul Noir* (Kara İstanbul), İstanbul'u konu alan polisiye-yeraltı öyküleri seçkisidir. On Türk yazarının öykülerinden oluşan bir seçki de *The Book of Istanbul: A city in Short Fiction* (İstanbul Kitabı: İstanbul'un Mini Kurgusu) adıyla Jim Hinks – Gül Turner ikilisinin editörlüğüyle 2010'da İngiltere'de yayımlanmıştır.⁴

Dünyanın önde gelen best seller yazarlarından Dan Brown 2013'te yayımlanan romanı *Inferno*'da (Cehennem) yine fon olarak İstanbul'u almaktadır.

Nihayet, İstanbul'un 2010 *Avrupa Kültür Başkenti* olduğunu da anımsayalım.

Sadece kültür sanat alanından hareketle işaret ettiğimiz 2000'li yıllarla birlikte ortaya çıkan konumlanma ve algılanmadaki radikal dönüşüm, İstanbul'un günümüz dünyasına, küresel çağa eklemelenmesi anlamına gelmektedir.

Başka bir deyişle “modern zamanlar”ı hayli sancılı, dahası “ötekileştirilmiş” olarak geçiren kent, İ.S. 4. yüzyıldan (324'ten itibaren) 20. yüzyıla (1923'e dek) 1600 yılı bulan başkentlik konumunu, kimilerinin postmodern olarak adlandırdığı zamanlarda yeniden yakalama yoluna girmiş görünüyor.

Dönüşümün izini sürmek, İstanbul'un merkezlik ettiği kültür ve sanat tarihimiz için de ilgiyi hak etmektedir.

I – Şehrin “muhteşem” geçmişi, gizem ve hüznü

İstanbul'a ilişkin tanıtım söylemine ve onunla birlikte üretilen şehir algısının tarihsel birikime ve coğrafi konuma vurgu yaptığını belirtmiştik. Günümüzde de kısmen süren bu söylem ve algı, unutulmasın ki, burada yaşayanlarca üretilmiş değildir. Tam tersine, tarih/coğrafya söylemi, şehre ve orada yaşayanlara “dışarı”dan yönelen bakışı ve konumlamayı onaylamakta, yenden üretmektedir. Çok kısaca söylemek gerekirse, İstanbul'u geçmişin ve coğrafyanın egzotizmi-

³ “Sayın Orhan Pamuk, İstanbul'u Dostoyevski'nin St Petersburg'u, Joyce'un Dublin'i ve Proust'un Paris'i gibi dünyanın her köşesinden okurların kendi hayatlarını yaşar gibi tanıyıp, bir ikinci hayat sürecekleri vazgeçilmez bir şehir yaptınız.” *Horac Englahl - İsveç Akademisi Daimi Sekreteri*

⁴ İngiliz gazetesi *The Guardian*'ın İstanbul'a ilişkin 12 Eylül 2011'de yayımladığı Şehir Rehberi'nde eleştirmen Malcolm Burgess'in “anlatısı İstanbul'da geçen en iyi on kitap listesinde günümüz yazarlarının öykülerinden oluşan her iki kitaba da yer vermektedir.

ne indirgeyen bu bakış, 19. yüzyılda Batı'da üretilen siyasal ve kültürel söylemin; *Oryantalizm*'in ürünüdür.⁵

Tanzimat Fermanı'yla (1839) başlayan Osmanlı modernleşme hareketlerine eşlik eden Oryantalist bakış, İstanbul'u doğu 'şark' diyarı olarak konumlamaktadır. Bu, "modern öncesi – dışı" demektir. Batı'nın kendisini tarif etmek üzere ürettiği modernite'ye hemen hemen eşzamanlı üretilen "uygarlık" (civilization) kavramının eşlik ettiği düşünülürse, Şark ve bu bağlamda İstanbul, modern uygarlık öncesi/dışı yaşantı alanıdır.

Çoğu şehre hiç uğramadan yapılmış Batılı Oryantalist resimlerde öne çıkan betimleme, bu konumlanmanın işaretidir: Harem, hamam, divanda uzanmış çubuk 'tütün' tüttüren ya da kahve yudumlayan tombulca hatlı kadınlar; sokakta, kahvehane önlerinde "kürsü"⁶ etrafında nargile tüttüren sakallı, bıyıklı, fesli aylak erkekler, sebilhaneler ve nihayet kubbeli, minareli camiler haricinde pek el değmemiş ağaçlıklı "doğal" doku, İstanbul-Boğaz manzarası...

İtalyan gezgin Edmondo De Amicis'in 19. yüzyılın son çeyreğine girerken, 1874'te tam da şehrin modern öncesi konumunu "doğal güzellik-uygarlık" ikilemini ve onu bekleyen olası geleceği dile getirmektedir:

Valide Sultan Köprüsü'nden İstanbul'u seyrederken aklıma sık sık bu fikir takılıyordu. ... Gelecekteki İstanbul'u, tehditkar ve hazin ihtişamıyla yeryüzünün en güler yüzlü şehrinin kalıntıları üstünde yükselecek o Doğu'nun Londra'sını görür gibiyim. Tepeler düzleştirilecek, korular yerle bir edilecek, rengarenk küçük evlerin yerinde yeller esecek; ortasından sayısız, upuzun fabrika bacasının ve çan kulelerinin yükseldiği binaların, imalathanelerin ve işyerlerinin sert uzun hatlarıyla ufuk her taraftan kesilecek; telgraf telleri gürültülü şehrin çatıları üstünde devasa bir örümcek ağı gibi iç içe geçecek; ...⁷

19. yüzyılda biçimlenen oryantalist bakış, şehri "eski dünya"nın kalıntısı; kayıp/donmuş zaman ve hayat mekânı olarak konumlandığı için bu söylemde "hüzün" salt atmosferle ilgili bir duygu, algı değil, neredeyse şehrin kimliğidir. O nedenle de 21. yüzyılda da yine Batılı bakış, şehre yaklaştığında aynı vurguyu, söylemi yineler. Dan Brown'ın 2013'te yayımlanan romanı *Cehennem*'de İstanbul'a ilişkin satırlarıyla Amicis'in yukarıda yazdıklarını karşılaştırmak ilginç olacaktır:

Burası ikiye bölünmüş bir dünya, karşıt güçlerin şehriydi. Dindarlarla laikler; eskiyle yeni; doğuyla batı... Avrupa'yla Asya arasındaki coğrafi sınırdan duran bu ebedi şehir, gerçekten de eski dünyadan daha da eski bir dünyaya uzanan bir köprüydü. İstanbul... Artık Türkiye'nin başkenti olmayan şehir, yüzyıllar boyunca üç farklı imparatorluğun; Bizans, Roma ve Osmanlı'nın merkezi olmuştu. Bu yüzden İstanbul, tarihi en fazla çeşitlilik gösteren yerlerden biriydi. Şehir, Topkapı Sarayı, Sultanahmet Camisi, Yedikule ile ilgili folklorik savaş, zafer ve yenilgi efsaneleriyle doluydu.⁸

Şehrin kimliği olarak gizem ve hüzün söylemi uzak geçmişle, oryantalistle, Batılılar'la sınırlı değildir. Orhan Pamuk'un fotoğraflarla desteklediği İstanbul-Hatıralar ve Şehir kitabı, bireysel tarihle kentin değişimini iç içe izlemektedir. Pamuk, kitabın ilk sayfasını iki epigrafa ayırmıştır:

Manzaranın güzelliği hüznünde yatar.

AHMET RASİM

Hüznü bir zevk edinenler yaşıyorlar burada.

YAHYA KEMAL

20. yüzyılda şehrin konumuna bakıldığında hüznün bir klişeden ibaret olmadığı görülecektir.

⁵ Edward Said'in *Şarkiyatçılık – Batı'nın Şark Anlayışları* kitabında analiz ettiği Oryantalizm'in kültürel üretim düzleminde odaklandığı merkez İstanbul'dur demek, hiç de abartılı olmayacaktır. Chateaubriand, Theophile Gautier, Lamartine, Gerard de Nerval, Pierre Loti, Edmondo de Amicis başta olmak üzere 19. yüzyılın önde gelen Batılı yazarları, kültür adamları İstanbul yolculuklarını çeşitli türlerde kaleme almışlardır.

Resim alanındaysa, Oryantalizm başlıbaşına bir akım niteliği taşımaktadır. Ürünleri, günümüzde de hâlâ pazarda hayli yaygın kabul görmektedir. Bu alandaki en kapsamlı çalışma için bakınız: Serma Germaner - Zeynep İnankur, *Oryantalistlerin İstanbulu*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, İstanbul.

⁶ Kısa ayaklı alçak sehpa / masalara verilen ad.

⁷ Edmondo de Amicis, *İstanbul*, çev: Filiz Özdem, s.104, Yapı Kredi Yayınları, 2010, İstanbul. (Kitapta Cezade Biseo'nun gravürleri de yer almaktadır.)

⁸ Dan Brown, *Cehennem*, Çev.: İpek Demir-Petek Demir, Altın Kitaplar, 2013, İstanbul.

II – 20. Yüzyıl İstanbulu

Ahmet Rasim de Yahya Kemal de 19. yüzyılda –Osmanlı’da- doğan, 20. yüzyılda –Cumhuriyet döneminde- yaşayıp ölen iki isim. A. Rasim (İstanbul 1864 – 1932) gazeteci kökenli yazar, Y. Kemal (Üsküp 1884 – İstanbul 1958) Osmanlı şiir formu divan’ı modern şiirle buluşturan tek şair.

İkisinin düşünsel, yazınsal üretimi de İstanbul odaklıdır. Oradan beslenip orayı üretim nesnesine dönüştürürler. Ahmet Rasim, gazetede ki köşesi, *Şehir Mektupları* başlığını taşır. 1912/13 yıllarında dört ciltte topladığı bu yazılarından dolayı *Şehir Mektupçusu* olarak anılır. Yahya Kemal şiirleştirdiği –bir kısmı da bestelenen, şarkıya dönüşen- İstanbul tutkusunu, düşünsel düzlemde de hayli yetkin çözümlenmelerle ortaya koyar. Bu yazıları ölümünden sonra Aziz İstanbul adıyla kitaplaştırılmıştır.(1964)

Onların dillendirdiği hüznü maddi temelleriyle ortaya koyacak olan kişi Ahmet Hamdi Tanpınar’dır. Tanpınar, ilk basımı 1946’da yapılan *Beş Şehir*’i öğrencisi ve her anlamıyla izleyicisi olduğu Yahya Kemal’in “açtığı düşünce yolunda” kaleme aldığını, “ona ithaf edilmiş” olduğunu belirtir.

“Her büyük şehir nesilden nesile değişir” der Tanpınar:

Fakat İstanbul başka türlü değişti. Her nesilden bir Parisli, bir Londralı, doğduğu, yaşadığı şehrin otuz kırk yıl önceki halini, yadırgadığı bir yığın yeni âdet, eğlence tarzı, mi-mari üslubu yüzünden hüznün duyarak hatırlar.

.....

İstanbul böyle değişmedi. 1908 ve 1923 arasındaki onbeş yılda o eski hüviyetinden tamamıyla çıktı. Meşrutiyet inkılabı, üç büyük muharebe, birbiri üstüne bir yığın küçük, büyük yangın, mâli buhranlar, imparatorluğun tasfiyesi, yüzyıldır eşliğinde başımızı kaşyarak durduğumuz bir medeniyeti nihayet 1923’te olduğu gibi kabullenmemiz onun eski hüviyetini tamamıyla giderdi.

Tanpınar, ilerleyen bölümlerde “Eski İstanbul bir terkıpti” diyerek şehrin 20. yüzyılın hemen başında, daha Cumhuriyet öncesinde kaybettiği “hüviyet”ini şöyle betimler:

Eski İstanbul bir terkıpti. Bu terkıp küçük büyük, manalı manasız, eski yeni, güzel çirkin –hatta bugün için bayağı- bir yığın unsurun birbiriyle kaynaşmasından doğmuştu. Bu terkinin arkasında Müslümanlık ve imparatorluk müessesesi, bu iki mihveri de kendi zaruretlerinin çarkında döndüren bir iktisadi şartlar bütünü vardı. Bu terkıp iki asırdan beri büyük manasında, hemen her sahada müstahsil olmaktan çıkmış bir iktisadi manzumenin malıydı. Bu itibarla gerçekte fakir, fakat zevkle değilse bile inanılarak yaşandığı için halis ve ayrı, büyük bir mazi mirasının son parçalarını dağıtarak geçindiği için dışarıdan gösterişli, bütün bir görenekler zincirine dayandığı için de zengindi. Hususî bir yaşayış şekli, bütün hayata istikamet veren ve her dokunduğunu rahmanîleştiren dinî bir kisse bu terkinin mucizesini yapıyordu. Gümrükten geçen her şey Müslümanlaşıyordu.⁹

Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e 1908-1923 aralığında tümüyle dağılıp kaybolan bileşim-terkip, budur Tanpınar’a göre. Yukarıda söylenenleri kültürel anlamda kendini yeniden üretememek şeklinde özetlemek mümkün. Bu krize, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e uzanan süreci konu edinen birçok yapıt ve çözümlemelerde farklı farklı düzlemlerde işaret edilir.¹⁰

İmparatorluk ve payitahtın çöküşü “Mütareke Dönemi”nde daha dramatik boyutlar alacaktır. 13 Kasım 1918’de İstanbul’un işgaliyle başlayan, 6 Ekim 1923’e dek yaklaşık beş yıl süren dönem, *Sodom ve Gomora* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), *Biz İnsanlar* (Peyami Safa), *Üç İstanbul* (Mithat Cemal Kuntay) gibi ahlaki yargılamalar taşıyan romanların¹¹ yanı sıra işgalcilerle işbirliğini işaret eden “mütareke basını” gibi olguyu ve kavramı da getirmiştir.

⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, s. 154-157, Yapı Kredi Yayınları, 2000, İstanbul

¹⁰ Yetkin bir örnek için bkz: Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Türk Modernleşmesi içinde*, İletişim Yayınları, 1991, İstanbul.

¹¹ Bkz: Tamer Erdoğan, *Türk Romanında Mütareke İstanbul’u*, Kanat Yayınları, 2005, İstanbul

Tüm bu çöküntülerin ardından gelen Cumhuriyet döneminde İstanbul'a düşen ve orada yaşanan hüznün de ötesinde, tam anlamıyla bir yastır!

Doğu ve Orta Anadolu'daki Erzurum ve Sivas'ta düzenlenen kongrelerin ardından 1920'de Ankara'da toplanan meclisle yürütülen Kurtuluş Savaşı, 29 Ekim 1923'te ulus-devletin ilanıyla sonuçlanmıştır. Anadolu odaklı sürecin sonunda kurulan devletin başkenti olarak da meclisin toplandığı Ankara ilan edilmiştir.

İstanbul, Bizans'tan 4. yüzyıldan başlayıp Osmanlı'yla süren 1600 yıllık "saltanat merkezi" konumunu kaybetmiştir. Öyle ki, Osmanlı Sadrazamlık binasının –hükümetin- ve 19. yüzyılda doğan matbuatın "basının" da mesken tuttuğu *Bab-ı Âli*'ye uzanan yol, devlet ve iktidarın yeni merkezini işaret edercesine *Ankara Caddesi* adını alacaktır.

Ankara'nın; siyasal iktidar sahipliğindeki değişim, İstanbul'un yazgısını da değiştirecektir.

A – İstanbul'un Özerkleşmesi

Kurucu iktidarın –tek parti yönetiminin- 1950'de son bulmasıyla İstanbul da toplumsal-kültürel yaşamda yeniden öne çıkmaya başlayacaktır. Ancak bu kez şehir, Anadolu'dan yoğun nüfus akışıyla birlikte "taşralaşmak"ta, dönemin siyasal söylemiyle "her mahallede bir milyoner" yaratma vaadini taşıyan "Küçük Amerika" rüyasına sahne, daha doğrusu *nesne* olmaktadır.

Bu, Tanpınar'ın "terkip" olarak adlandırdığı imparatorluk-saltanat rantından kalan "bakiye"nin talan ve tasfiyesidir. Fiziksel dokunun, mimari yapının, giyim, mutfak vb. öğeleriyle gündelik yaşam kültürünün artık yinelenmemek üzere ortadan kalkmasıdır.¹²

"Kalkınma-zenginleşme", sanayi ve ticaretten geçmektedir bu dönemde. Küçük sermayedarlar her türden devlet desteğiyle "müteşebbis"leştirilirken İstanbul da ülkenin sanayi ve iş merkezi haline alacaktır. Doğal doku ve demografik yapı radikal dönüşüme uğramıştır. Kağıthane-Haliç havalisi, Zeytinburnu-Kazlıçeşme hattı gibi kentsel alan imalat sektörünün konuşlanmasıyla beraberinde gecekondulaşmayı da getirmiş, sonuçları günümüze uzanan bedeli hayli ağır çevre kirliliği yaratmıştır.

İnşaat, imalat ve sanayi, iş gücü gerektirmektedir. Kırsal alandan kopan ve "taşı toprağı altın" şehre akan nüfus da barınma sorununu kendisi çözecek; gecekondu denen yeni tür mahalleyi ve mimari yapıyı ortaya çıkaracaktır.

Tüm bu maliyetlerle birlikte İstanbul, 1950'lerden başlayarak Ankara –siyasal iktidar- karşısında adeta göreceli özerklik kazanmıştır. Siyasal iktidar –ve ona bağlı bürokrasi- Ankara'da konuşlanmıştır. Sanayi ve ticaret ("iş dünyası") ise İstanbul'dadır. İnsanların "iş-dışı serbest zaman pratikleri"ne karşılık veren basın-yayın, eğlence endüstrisinin (spor, müzik, sinema, tiyatro vb) de "iş dünyası"na dahil olduğunu unutmayalım. Kültür endüstrisi kapsamında anılan bu kurumlar ve ürünleri, izleyici – alıcılarının hayat algılarını da biçimlendirir.

Bu durum İstanbul'u Ankara karşısında özerkleştirdiği gibi resmi ve fiili merkez karşıtlığı ya da ikiliğini getirir. Zamanla iş dünyasında uluslararası ilişkilerin artışıyla birlikte dış dünyada da süreç, İstanbul'un öne çıkmasını getirecektir.

1950'lerden 1980'lere otuz yılı aşan bu dönemde İstanbul, Batılı gözlerce bir "Üçüncü Dünya" kenti olarak konumlandırılır. Sanayi devrimini yaşamamış "azgelişmiş-geri kalmış" olarak da kodlanan ve nihayet "Üçüncü Dünya" olarak adlandırılan ülkeler, sanayileşmeye kalktıklarında "çarpık kentleşme"ye maruz kalmaktaydı.

Oryantalizmin Şark'a –ve bu arada İstanbul'a- yüklediği zaman-dışılık, durağanlık, gizem, örtük tekinsizlik, Üçüncü Dünya'ya özgü "çarpık kentleşme"de kalabalık ve düzensizliğin getirdiği kaotik yapıya evrilir: Her an her şeyin –ve elbette suçun da- beklendiği "sürpriz"ler dünyasıdır büyük/çarpık kent.

¹² Tasfiye, doğrudan doğruya nüfus yapısını da kapsamaktadır. II. Dünya Savaşı yıllarında Kasım 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi, asli olarak gayrimüslim yurttaşları hedef almaktadır. Bunlardan vergiye konu servet sahibi olanlar da büyük ölçüde İstanbul'da yaşamaktadır. Ekonomik ve fiziksel yaptırım, yine İstanbul'da 6-7 Eylül 1955'te aynı kesime yönelik talan, yağma, imha boyutunu alacaktır. 1964'te Kıbrıs'taki gerginlik nedeniyle İstanbul'daki Rum nüfusun önemli bir kesimi sınır dışı edilecektir. Kalanlar da 1974 Kıbrıs Harekâtı'yla ülkeyi terk eder.

B – Beyoğlu'nun Özerkleşmesi

Merkez'in –Modern dünyanın- kendi dışına, Üçüncü Dünya metropollerine bakışındaki “çar-pık, tekinsiz, kaotik” kavramlarıyla biçimlenen algısı, 1980'lerle birlikte yerli elitler tarafından da dillendirilir. “İstanbul bitti” ve “Başka İstanbul yok” söylemi hızla yayılır. Örneğe, pop şarkı-cısı Barış Manço, 1980'lerde yozlaşan beslenme kültürünü eleştirmek üzere taşra kökenli lahmacun ve Batı'dan gelen hamburgeri işaret eden *Lahburger* adlı bir parça yapacaktır.

Dışarıdan gelen ve kent görgüsünden yoksun olanları kodlamak üzere sözcük olarak hiçbir anlam taşımayan, zaman içinde aşağılama sıfatına dönüşen *maganda-zonta* gibi kavramlar üretilir. Onların varlığıyla ortadan kaybolansa *İstanbul Beyefendisi*'dir.

Aynı evrede yönetsel düzenlemeyle “büyükşehir” olarak tanımlanan belediye, kent merkezinde Tarlabası Bulvarı'nı genişletmek üzere büyük bir yıkım-istimlak hareketi başlatmıştır. 1956'da Demokrat Parti'nin hayli tahribata yol açan imar düzenlemesinden 30 yıl sonra İstanbul'daki en büyük imar/yıkım hareketi ANAP iktidarında gerçekleştirilir. Avrupa ve Anadolu yakası sahil şeridinde deniz doldurularak yol yapılması en göze çarpan uygulamadır.

Öte yandan Çırağan Sarayı onarılarak otel yapılmış, Dolmabahçe Sarayı'nın karşısında Maçka'ya, Barbaros Bulvarı'nda Yıldız Sarayı'nın eteklerine, Taksim Gezi Parkı'nın hemen dibine uluslararası markaları taşıyan oteller inşa edilmiştir.

Kentin tarihsel ve fiziki dokusundaki bu köklü müdahaleler, yeniden “yitik zaman” söylemi yaratmış, bu da beraberinde yarı kurgusal bir tarih/nostalji getirmiştir. Bu hayali geçmiş özlemi kendi pazarını da yaratır, “Bit pazarı” denen eskiciler çarşısı “antikacı”ya dönüşür.

Yer yer neredeyse ağıt-kutsama boyutu alan “yitik zaman” söyleminin kent düzleminde ana odağı ise Beyoğlu'dur. Özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren magazinelle ağırlıklı bir “Pera” edebiyatı ortaya çıkar. Bu salt söylem düzeyinde kalmaz, Türkiye'nin lüks giyim markalarından Vakko'nun kurucusu Vitali Hakko öncülüğünde Beyoğlu Güzelleştirme ve Koruma Derneği kurulur. Aynı şekilde 1978'deki yangınla harabeye dönen Çiçek Pasajı, orada mülkü-ışyeri bulunanların kurduğu dernek ve belediye işbirliğiyle onarılarak 1988'de açılır. 1990'larda İstiklal Caddesi araç trafiğine kapatılır, Taksim-Tünel arasında “Nostaljik Tramvay” seferleri başlatılır.

Beyoğlu, özelde de İstiklal Caddesi, giderek kentin –ve hemen her kesimin- vitrini halini alır: Yılbaşı öncesinden başlayan, sonrasında da epeyce süren ışıklandırma ve süslemeler, lüks mağazalar, vitrin düzenlemeleri, tüm yıla yayılan yer yer “happening” havası taşıyan marka, ürün, mekân tanıtım etkinlikleri... Nihayet, 1980'lerde *Sinema Günleri-Tiyatro Günleri* adlarıyla başlayıp 1980'lerde uluslararası festivallere dönüşen etkinliklere ev sahipliği yapması, Harbiye- Taksim-Beyoğlu ekseninde toplanan gösteri-dinleti alanlarında gerçekleştirilen yerel/uluslararası etkinlikler, bölgeyi kültürel merkez haline getirmiştir.

Giderek “uğrak alanı”, yaşama mekânına dönüşür. Bu doğrultuda 1990'lara dek alt sınıflar, göçmenler, kaçak yabancıların konaklama, sığınak-barınak alanlarından olan Cihangir, Beyoğlu'nun yeni sakinlerinin –kültür/sanat çevresinden insanların- gözde semti halini alır. Başka bir ifadeyle *gentrification*'a (“soylulaşma”) uğrar. Bu, 2000'li yıllarda hükümet eliyle ve “kentsel dönüşüm” adıyla tüm kente yayılacak uygulamanın ilk ve fiili adımıdır.

Özetle, başkentlik ettiği imparatorluğun çöküşüyle birlikte 20. yüzyıla düşüşle giren İstanbul, yüzyılın sonlarına gelirken yeniden “dünya ligi”ne dahil olmuştur. İstanbul, “kültürel başkent” niteliği kazanırken onun merkezi de Beyoğlu'dur.

Her ne kadar bir “başarı öyküsü” gibi görünse de yakından bakıldığında bu dönüşümün yerel edimlerden çok, dış dinamiklerin ürünü olduğu ortaya çıkacaktır.

III – Değişim vizyonları ve vizyonerleri

1923'te kurulan cumhuriyet, kendinden önceki devletin başkenti İstanbul'a “tavırlı” olarak yola çıksa da yukarıda da görüldü ki, çok geçmeden İstanbul, ülkenin yeniden ana merkezi haline geldi. “Ulusal kalkınma politikası”, deyim yerindeyse bunu zorunlu kılmaktaydı. Kalkınma

için yerli sermaye gerekiyor, oluşumu ve gelişimi destekleniyordu. Sermayenin ve iş dünyasının merkezi İstanbul bu nedenle 1950'lerden itibaren başkentten görece özerklik kazandı. Giderek fiili ve kültürel merkez halini alması ise 1980'lerde devlet yapısı ve kalkınma stratejisindeki köklü değişikliklerin ürünüdür.

1980'e girerken dönemin başbakanın ifadesiyle ülke "70 Cent'e muhtaç" durumdadır. İç ve dış borçlar ödenemez durumdadır. Bu, kuruluş ideolojisinin, "Ulusal Kalkınmacılığın İflası"dır.¹³ IMF, Dünya Bankası'yla yeni kredi görüşmeleri yapılmaktadır. Bu da dünya ekonomisi ve sermayesine uyumlanmayı gerektirmektedir. 24 Ocak 1980'de ilan edilen program, devletin ekonomi alanından çekilme yönünde radikal bir adımdır. "Karma ekonomi" denen kurucu ideolojiden, serbest piyasa uygulamasına geçilmektedir.

Çalışan sınıflar aleyhine düzenlemelerin muhalafete uğramaksızın kesintisiz uygulanabilmesi, ancak "olağanüstü denetim"le mümkündür. Bu da mevcut siyasal ve sivil kuruluşların, aktörlerin tasfiyesini gerektirir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi bu işlevi üstlenir. 24 Ocak kararlarının da hazırlayıcısı, cunta döneminde de uygulayıcısı olan Turgut Özal liderliğindeki ANAP, 6 Kasım 1983'de yapılan seçimlerle iktidara gelir.

Neo-liberalizmin radikal temsilcilerinden Özal, "vizyon" kavramını siyasal –ve gündelik- dile kazandırmıştır. Klasik ideolojilerin yerine parasal ekonomi temelinde bir politika izler. Ekonomi/ticaret alanındaki pazarlama, siyasetin kendisi için de geçerlidir. "Vizyon" kavramı da bu doğrultuda siyasal pazarlamadaki araçlardan biridir. Kavram sözlük anlamının; ortaya konan yaklaşım, perspektif ve görüşlerin daha ötesini işaret eder: Karşısındakini izleyici olarak konular. Vizyon sahibi gören-gösteren, eyleyen-izlenendir. Bunların muhatabı –siyasal rakipler ve toplumun bütünü- alan, izleyen, edilgendir.

Nasıl ki sermaye kuruluşları için her şey "meta" ise, siyaset için de öyledir. Aynı şekilde, pazarda ürün ve hizmetlerden çok onların taşıdığı, sunduğu imgeler, imajlar, semboller; "vizyon"ların dolaştığı ve yarıştığı gerçeği siyasal alan için de geçerlidir.

1980'ler Özal-ANAP iktidarıyla dolaşıma giren "vizyon", yine liderinin ağzından "dünyaya açılma, çağ atlama, transformasyon" sloganlarıyla ifadelendirilir. 1984'te başlayan "ithalat serbestisi", cumhuriyetin ithal ikameci ulusal kalkınmacı ekonomi politikasının tümüyle tasfiyesidir. Sermayenin yanı sıra alım gücü yüksek ve en kalabalık nüfusa sahip İstanbul aynı zamanda ülke içindeki en büyük pazardır. Uluslararası markalarla birlikte onların "pazarlama iletişimi"ni yürüten markaların (reklam ajanslarının) da 1980'lerden itibaren Türkiye'ye, daha doğrusu İstanbul'a geldiği unutulmasın.

"Dünyaya açılma" vizyonu, 1990'larda "küreselleşme"ye dönüşmüştür. Küresel markaların –ve sermayenin- vizyonlarını – imajlarını yöneten/pazarlayan kuruluşlar pazarlama araçlarını; "mecra"yı da yönetir, biçimlendirir. Baştan beri İstanbul merkezli olan basın dünyası, 1990'lara gelindiğinde artık salt "matbuat" olarak kalmaz. Görsel-işitsel kuruluşları, markaları da içinde barındıran *medya* kuruluşları doğacaktır. 1991'den itibaren radyo-televizyonda devlet tekeli kırılır.¹⁴ Giderek yerli kuruluşlar da küresel medya markalarıyla ortaklık ve işbirliğine girecektir.

Yeni araçlar, yöntemler ve aktörlerin egemen olduğu pazarda, "devletin politik müdahale gücünün zayıfladığı bir durumda, şehirlerin bir kere daha tarih sahnesine çıktığını görüyoruz."¹⁵ Yine Keyder'e göre küreselleşme, "şehrin ekonomi içinde devletten otonomi kazandığı ve sermayenin hareket kabiliyetinin belirlediği 'inisiatif alan şehir' olgusu"nu yaratmıştır; "Dünya pazarına çıkmış bir şirket gibi hareket" etmektedirler: "Şehirlerin belli bir vizyon oluşturmaları gerekiyor; bu arada kendilerine reklam şirketleri tutup vizyonlarını dünyaya duyurmaya çalışıyorlar." (a.g.y. s.97)

Bu da kaçınılmaz: Çünkü pazarın kendisi, temel pazarlama nesnesidir. Etkin ve verimli olabilmesi, onun –kentin- küresel ölçekte –pazarda- doğru ve etkin konumlanmasını zorunlu kılar.

¹³ Çağlar Keyder, Ulusal Kalkınmacılığın İflası, Metis Yayınları, 1993, İstanbul

¹⁴ Ülkede ilk özel tv kanalı, o dönem artık Cumhurbaşkanı konumundaki Turgut Özal'ın oğlunun ortaklığında kurulmuştur!

¹⁵ Keyder, "İstanbul'u Nasıl Satmalı?", a.g.y., s.92

Saskia Sassen'in 1991'de New York, Londra, Tokyo'yu konu ettiği kitaba verdiği adla *Küresel Şehir*'i kavramlaştırması rastlantı değil.

Merkezi ve yerel yönetimler, İstanbul için yukarıda belirtilen türden vizyon tasarımı, yönetimi, pazarlaması için neredeyse hiç uğraşmadılar. Tersine, şehir, 1980'lerden günümüze 30 yılı aşkın dönem boyunca mekânsal düzlemde son derece olumsuz uygulamalarla, tam anlamıyla deformasyona uğradı.

Buna karşılık, yine aynı süreçte giderek artan ölçekte küresel sermayenin çekim merkezleri arasına girdi. Kasım 2009'da Urban Age İstanbul konferansına katılan Sassen -"küresel şehir" kavramının öncüsü- "kareografik hareketlere sahip" dediği İstanbul'u "dünyanın dört bir ucuyla temas halinde, politik etkisi yüksek bir şehir" olarak niteler. Sassen'in işaret ettiği kareografik hareket, 1995'te düzenlenen 4. Uluslararası İstanbul Bienali'nin afişinde yer almaktadır! *Orientation* başlığını taşıyan Bienal'in ana teması *Paradoksal Bir Dünyada Sanatın Görünümü*'dür!

İlk ikisi Geleneksel Yapılarda Çağdaş Sanat (1987), *Tarihsel Çevrede Çağdaş Sanat* (1989) başlığını taşıyan Bienal'in başından beri konuk ettiği sanatçılar ve yapıtlarla birlikte İstanbul'u özellikle sergilemesi, sunması dikkat çekicidir. Bienal'in düzenleyicisi İKSV (İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı), Cumhuriyet'in 50. Yılında, 1973'te kurulmuş, aynı yıl Uluslararası İstanbul Festivali'ni düzenlemiştir.

Yıllar içinde bu ana festival yine başında "Uluslararası İstanbul" nitelemesini taşıyan film, tiyatro, caz gibi ve birbirinden ayrı tarihlerde gerçekleştirilen festivalleri doğurmuştur. Vakıf, 2002'de 30. kuruluş yıldönümünü "İstanbul bizim, festivaller hepimizin" sloganıyla kutlar. Ertesi yıl, 2003'te Avrupa Birliği Avrupa Kültür Forumu Ödülü verilen İKSV, izleyen yılda da Türkiye'nin ilk modern sanat müzesinin kuruluşunu gerçekleştirir. İstanbul Modern, 17 Aralık 2004'te Türkiye'yle müzakerenin değerlendirileceği Avrupa Birliği zirvesine sadece beş gün kala 11 Aralık'ta törenle ziyarete açılır.

Yine 2004'ten itibaren Vakıf, festivalleri *Now-Şimdi* adıyla Berlin'den başlayarak yurt dışına da taşıyacaktır. Özetle, merkezi ve yerel yönetimlerin ıskaladığı kent vizyonu ve pazarlaması, büyük ölçüde İKSV tarafından üstlenilmiş görünüyor. Şuraya kadar: Uluslararası İstanbul 26. İstanbul Festivali kataloğunda İstanbul, "bir dünya kültür başkenti" olarak konumlandırılır. Referans olarak da Napolyon'un "Yeryüzünde tek bir devlet bulunsaydı, başkenti İstanbul olurdu" sözüne yer verilir.

İncelemenin başında andığımız 2000'li yıllarda İstanbul'a ilişkin hızla yaygınlaşan "küresel kent" nitelemesi ve algısında kültürel alanın öne çıkması, rastlantı değil. Vakfın yanında başka kuruluşların, sanatçıların doğrudan üretimlerinin, etkinliklerinin kabul görmesi, kentin "kültürel sermayesi"ni yükseltmesi de öyle.

Bu noktada *Malcom Waters'ın Küreselleşme* (1995) kitabının hemen başındaki saptamalarını anımsamakta yarar var:

Malların karşılıklı değişimi yerelleştirir, siyasetlerinki uluslararasılaştırır ve sembollerinki küreselleştirir. İnsan toplumunun küreselleşmesi kültürel ilişkilerin ekonomik ve siyasi düzenlemelere nazaran ne kadar etkili olduğuna bağlıdır. Ekonomi ve siyasi yapı, küreselleştiği ölçüde; yani ikisi arasındaki alışveriş sembolik olarak gerçekleştirildiği sürece küreselleşebilir. Kültürel alandaki küreselleşmenin boyutu ekonomik ve siyasi alanda yaşananandan daha büyüktür.¹⁶

Kentin dönüşümünde görünür başat rolü üstlenen kültürün küresel çağda kendi dönüşümü ise ayrı bir incelemeyi gerektiriyor.

¹⁶ Aktaran John Tomlison, *Küreselleşme ve Kültür*, çev.: Arzu Eker, s.39, Ayrıntı Yayınları, 2004, İstanbul. (İlk tümcedeki vurgu yazarın kendisine ait.)

